



ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ

JASWINDER DIYAN GAZLAN VICH SUHAJ CHETNA

ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ (Jagjit Kaur)

ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ (Dr. Amandeep Kaur)

ਖੋਜਾਰਥਣ (Research Scholar)

ਨਿਗਰਾਨ (Supervisor)

ਗੁਰੂ ਕਾਸ਼ੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਤਲਵੰਡੀ ਸਾਬੋ, ਬਠਿੰਡਾ (ਪੰਜਾਬ)

Email ID: jagjeetkaurdhilwan@gmail.com ਮੋਬਾਈਲ: +91-94173-80887

ਸਾਰ (Abstract)

ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣਾ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਆਪਣੇ ਰਵਾਇਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾ ਕੇ ਹੁਣ ਸਮੁੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਜਿੱਥੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਉੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਉਸਦੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ, ਰਿੰਦਾਨਾ, ਆਸ਼ਕੀਆਨਾ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਪੂਰੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਾਤ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਚੇਤਨਾ, ਆਰਥਿਕ ਚੇਤਨਾ, ਨਾਰੀ ਚੇਤਨਾ, ਦਲਿਤ ਚੇਤਨਾ, ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ, ਵਿਸ਼ਵੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਅਥਾਹ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਅਧੀਨ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨਵੇਂ ਦਿੱਸਹੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਨਵੇਕਲੇ ਰੂਪ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਪਿਆਰ ਤੋਂ ਵੰਗਾਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

ਕੀਵਰਡ (Keyword): ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ, ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦਾ ਦੌਰ, ਜਸਵਿੰਦਰ, ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਜ਼ੁਕ ਵਿਧਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਕਾਵਿ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਆਗਾਜ 13ਵੀਂ-14ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ 'ਸ਼ਾਹ ਮੁਰਾਦ' ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਿਰ 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿੱਚ ਮੌਲਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਕੁਸ਼ਤਾ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਦੀਵਾਨ ਕੁਸ਼ਤਾ' ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਔਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਂ ਔਰਤ ਦੇ ਹੁਸਨ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨੀਆਂ। ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਆਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਾਮ, ਸਾਕੀ, ਮੈਖਾਨੇ ਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦ ਭਾਰੂ ਰਹੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਖੇਤਰ ਇਸ਼ਕ ਮੁਹੱਬਤ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਰਿਹਾ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਲਾਵੇ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪਾਲ ਸਿੰਘ ਆਰਿਫ਼, ਸ.ਸ. ਮੀਸ਼ਾ ਅਤੇ ਉਜਾਗਰ ਸਿੰਘ ਉਲਫ਼ਤ ਵਰਗੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ

ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਤਖ਼ਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਹਮਦਰਦ, ਦੀਪਕ ਜੈਤੋਈ, ਠਾਕੁਰ ਭਾਰਤੀ, ਮੁਰਸਦ ਬੁਟਰਵੀ ਇਸ ਦੌਰ ਦੇ ਮਕਬੂਲ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹੋਏ ਹਨ। 70ਵਿਆਂ ਦੇ ਦਹਾਕੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗ਼ਜ਼ਲ ਤੀਜੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੀਤ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿੱਚ ਛਪਦੀ 'ਗ਼ਜ਼ਲ ਫੁਲਵਾੜੀ' ਨੇ ਅਮਰਜੀਤ ਸੰਧੂ, ਉਲਫ਼ਤ ਬਾਜਵਾ, ਡੀ.ਆਰ.ਧਵਨ, ਗੁਰਦੀਪ ਭਾਟੀਆ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਰੌਸ਼ਨ, ਮਹਿੰਦਰ ਦੀਵਾਨਾ, ਦਵਿੰਦਰ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਇਕਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਰਗੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਪਾਤਰ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ, ਜਗਵਿੰਦਰ ਜੋਧਾ, ਜਸਪਾਲ ਘਈ, ਸੁਰਜੀਤ ਜੱਜ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਰੌਸ਼ਨ, ਹਰਮਿੰਦਰ ਕੁਹਾਰਵਾਲਾ, ਜਸਵਿੰਦਰ ਵਰਗੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਡਾ.ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ;

"80ਵੀਂ ਪੂਰਬਲੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਰੁੱਖ ਦੌਰਾਨ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਮੁੱਢਲੇ ਰੰਗਾਂ (ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ, ਰਿੰਦਾਨਾ ਆਸ਼ਕੀਆਨਾ) ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਦੀ ਹੋਈ ਮਨੁੱਖੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੂਲ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਬਾ ਵਾਸਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਿਹਾਜ਼ਾ

ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੈ-ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਮਾਜਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਿਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਦੀ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ।"¹

ਗ਼ਜ਼ਲ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਕੀ, ਪੈਮਾਨਾ, ਜਾਮ ਵਰਗੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਗਤੀਵਾਦੀ ਸੁਰ ਅਲਾਪਣ ਲੱਗੀ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਾਢਾਂ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਏ ਉਹ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਾਂਗ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਉੱਪਰ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਨੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਨੂੰ ਇੱਕ 'ਗਲੋਬਲ ਪਿੰਡ' ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਵਧ ਰਹੀ ਜਨਸੰਖਿਆ, ਤਕਨੀਕੀ ਅਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਵਧ ਰਿਹਾ ਪਰਵਾਸ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਿਰਾਵਟ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ ਵਰਗੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਰਗੀ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਿਨਫ਼ ਤੇ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਪਏ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

"ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਵਰਤਾਰੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ, ਰਿਸ਼ਤੇ ਨਹੀਂ ਵਸਤੂਆਂ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂਆਂ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੇ ਮਾਅਨੇ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਬੰਦਾ ਖੁਦ ਵਿਕਣਯੋਗ ਸ਼ੈਅ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"²

ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਨੇ ਕਈ ਨਵੇਂ ਬਹਿਰ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ, ਕਾਫ਼ੀਆ ਰਚੀਫ਼ ਵਿੱਚ ਮੇਕਲਾਪਣ, ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਅਧੀਨ ਨਵੇਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਰਗੇ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਉੱਥੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਖਾਰਿਆ ਅਤੇ ਸੰਵਾਰਿਆ।

ਸੁਹਜ-ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖੀ ਮਨ ਦੀ ਜਾਗਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਭਾਵ ਜਾਗਰੂਕਤਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸੁਚੇਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

"ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਹ ਜਾਗਰਿਤ ਅਵਸਥਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੱਖਦਾ ਵੀ ਹੈ।"³

ਚੇਤਨਾ ਮਨੁੱਖ ਦੀਆਂ ਜੀਵਨ ਕਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਤੱਤ ਹੈ, ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਨਿਰਜੀਵ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਰੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਚੇਤਨਾ ਇਕਾਤਮਕ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਚਿਕਿਤਸਾ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੇਤਨਾ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜੋ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਅਵੇਗਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਈ ਸੱਭਿਆਤਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿੱਚ ਕਾਰਸ਼ੀਲ ਰਹੀ ਹੈ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਰੋਪੀਆਂ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਨਿਜ਼ਾਤ ਪਾਉਣ ਲਈ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਦਿ ਮਾਨਵ ਦੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ਫਿਰ ਮਨੁੱਖੀ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਬੌਧਿਕ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਲਾਤਮਿਕਤਾ ਦੀ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਦੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਸੁਹਜ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਵੱਲ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਬਾਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

"ਪਲੈਖਾਨੋਵ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਨਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ।"⁴

ਜਸਵਿੰਦਰ ਇਕ ਜ਼ਹੀਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ। ਉਹ ਚੌਥੇ ਦੌਰ ਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਚਮਕਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਤਿੰਨ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਅ (1996), ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ (2002), ਅਗਰਬੱਤੀ (2011) ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ ਹਨ। 2014 ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿ 'ਅਗਰਬੱਤੀ' ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦਮੀ ਵੱਲੋਂ ਅਵਾਰਡ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦਾ ਸਹਿਤ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੱਦ ਹੋਰ ਵੱਡਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਪੁਰਸਕਾਰ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਗਿਣਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਘੱਟ ਪਰ ਗੁਣਾਤਮਕ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿੱਗਰ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ

ਵਿੱਚ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਬਦਲ ਰਹੇ ਮਾਨਵੀ ਵਰਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਸੰਗ੍ਰਹਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਚੋਲਿਆ ਹੈ। ਗਲੇਬਲ ਪਿੰਡ ਬਣਨ ਕਾਰਨ ਟੁੱਟ ਰਹੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਰ, ਬਜ਼ਾਰੀਕਰਨ, ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਨ, ਤਕਨੀਕੀ ਤੇ ਉਦਯੋਗਿਕ ਵਿਕਾਸ, ਨਿੱਜਵਾਦ ਅਤੇ ਪਰਵਾਸ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤ ਨੂੰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਸ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਵਿਅੰਗ ਚੁੱਕਵੇਂ ਠੇਠ ਸ਼ਬਦ, ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਵਰਗੀਆਂ ਕਾਵਿ ਯੁਗਤਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਠੇਠ ਮਲਵਈ ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ, ਕਿਸਾਨੀ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਬਿੰਬਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਪਾਠਤਾ ਜੁਗਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁਚੱਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਵਿਸ਼ਵੀ, ਨਾਰੀ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਚੇਤਨਾ ਵੀ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਪਿੰਗਲ ਅਰੂਜ ਦੇ ਪਾਬੰਦ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦੀ ਜਾਮਾ ਪਹਿਨਾਇਆ ਹੈ। ਉੱਚੇ ਤੇ ਨਵੀਨ ਖਿਆਲ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਨੂੰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਣ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿਧਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਉੱਚਾ ਮੁਕਾਮ ਬਖਸ਼ਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੁਹਜ-

ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕਲਾ ਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਗੁਣ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨੂੰ ਤੀਬਰ ਮਾਨਸਿਕ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੁਹਜ ਕੋਈ ਸਥੂਲ ਵਸਤੂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਦਾ ਸੰਤੁਲਨ ਹੋਣਾ ਬੇਹੱਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿੰਬ, ਪ੍ਰਤੀਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਕੁਦਰਤ ਵਰਣਨ, ਠੇਠ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਮੁਹਾਵਰੇਦਾਰ ਬੋਲੀ ਤੇ ਕਿਸਾਨੀ ਜਨ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਿੰਗਾਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪਾਠਕ ਲਈ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਬਿੰਬ-

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ Image ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਰੂਪ ਬਿੰਬ ਹੈ। ਬਿੰਬ ਰਾਹੀਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਕਲਾਤਮਕ ਛੇਹਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਬਿੰਬਾਂ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਮਾਨਣਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿਸ਼, ਗੰਧ, ਨਾਦ ਅਤੇ ਸੁਆਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬਿੰਬ-

ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਾਡੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਭਾਵ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਸਾਹਵੇਂ ਇੱਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਵੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਕਲਾਕਾਰੀ ਵੀ ਉਸਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਵਾਧਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਬਿੰਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸਜਾਇਆ ਹੈ।

ਕਿਵੇਂ ਹੁਣ ਹੀਰ ਪੜ੍ਹੀਏ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਦੀ ਛਾਵੇਂ

ਅਜੇ ਤਾਂ ਜਿਕਰ ਹੈ ਬਲਦੇ ਦਿਆਰਾਂ ਦਾ ਖਤਾਂ ਅੰਦਰ।⁵

ਸਿਤਮਗਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਲਹੂ ਦੀ ਮਹਿਕ 'ਤੇ ਆਏ।

ਜਿਵੇਂ ਚੰਦਨ ਦੀ ਵਾੜੀ ਨੂੰ ਖੜਪੇ ਨਾਗ ਜਾਂਦੇ ਨੇ।⁶

ਗੰਧ ਬਿੰਬ-

ਗੰਧ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਨੱਕ ਨਾਲ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਖੁਸ਼ਬੂ ਮਹਿਕ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਅਧੀਨ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹਨਾਂ ਬਿੰਬਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਖੂਬ ਉਘਾੜਿਆ ਹੈ।

ਸਾੜ ਕੇ ਮੇਰਾ ਲਹੂ ਮਹਿਕਾਂ ਫਿਜ਼ਾ ਵਿੱਚ ਵੰਡਦੀ

ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਧੁਖ ਰਹੀ ਇਹ ਅਗਰਬੱਤੀ ਕੌਣ ਹੈ।⁷

ਨਾਦ ਬਿੰਬ-

ਨਾਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੁਰ, ਤਾਲ, ਲੈਅ, ਆਵਾਜ਼, ਸ਼ੋਰ ਨਾਦ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹੋਰ ਸ਼ਬਦ ਇਸੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਦ ਬਿੰਬ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਾਖ਼ੂਬੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਚੁਫੇਰੇ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦੇ ਦੇ।

ਕੋਈ ਗੀਤ ਦੇ ਦੇ ਕੋਈ ਸਾਜ਼ ਦੇ ਦੇ।⁸

ਬੇੜੀਆਂ ਬੇਸਾਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਪੈਰ ਥਿਰਕਣ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ।
ਖੂਬ ਨੱਚਾਂਗੀ ਅਗਰ ਇੱਕ ਵਾਰ ਝਾਂਜਰ ਦੇ ਦਿਓ।⁹

ਸੁਆਦ ਬਿੰਬ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੁਆਦ ਬਿੰਬਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਹੈ। ਸੁਆਦ ਦਾ ਸਬੰਧ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਅੰਬਰ ਦਾ ਰੰਗ ਨੀਲਾ ਐਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਹੋਇਆ।
ਇਹਨੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪੀਤਾ ਹੈ ਜ਼ਹਿਰ ਸਾਰਾ।¹⁰

ਠਹਿਰੇ ਮੈਂ ਪੀ ਕੇ ਚਾਨਣੀ ਤੇਹਾ ਬੁਝਾ ਲਵਾਂ।
ਮੈਸਮ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਵਾਸਤੇ ਮਹਿੰਦੀ ਉਗਾ ਲਵਾਂ।¹¹

ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ-

ਸਪਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮਨੁੱਖੀ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀ ਚਮੜੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੇ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਪਰਸ਼ ਬਿੰਬ ਵੀ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਛੋਹ ਨੂੰ ਤਰਸਣ ਰੁੱਖ ਸਦਾ
ਲੇਕਿਨ ਜੱਫੀਆਂ ਪਾ ਰਹੀਆਂ ਪਰਛਾਈਆਂ ਨੇ।¹²

ਜੁਗਨੂੰ ਦੇ ਖੰਭਾਂ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਸੂਰਜ ਭਾਲਣ ਦੇ।
ਸਾਨੂੰ ਵੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਆਪਣੀ ਲੇਅ ਮਾਨਣ ਦੇ।¹³

ਪ੍ਰਤੀਕ-

ਪ੍ਰਤੀਕ ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ Symbol ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਿੱਚ ਅਮੂਰਤ ਨੂੰ ਮੂਰਤ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਗਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਕਈ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਕੱਸੀ ਤਾਂ ਮੁਰੱਬਿਆਂ ਦੇ ਖਾਲਾਂ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਈ।
ਮਿਟਣੀ ਹੈ ਪਿਆਸ ਕਦੋਂ ਕੰਨੀ ਦੇ ਕਿਆਰੇ ਦੀ।¹⁴

ਪਹੀ, ਫਸਲ, ਜਮੀਨ, ਖੇਤ, ਬੰਜਰ, ਪੈਲੀ, ਖਾਲ, ਮੁਰੱਬੇ, ਬੀਜ ਆਦਿ

ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਦਿੱਖ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕ ਧਰਤੀ, ਸੂਰਜ, ਚੰਨ, ਸਿਤਾਰੇ, ਜੰਗਲ ਫੁੱਲ, ਬਿਰਖ, ਬਾਗ਼, ਪਹਾੜ, ਨਦੀ, ਅੰਬਰ, ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ ਕੁਦਰਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜਾਤਮਿਕਤਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਵਿਅੰਗ-

ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਅੰਗਰੇਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ Satire ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ ਹੈ। ਵਿਅੰਗ ਰਾਹੀਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਟੇਢੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਰਗੀ ਵਿਧਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਕੇਤਕ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜੇ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਵਧਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਇਸ ਕਾਵਿ ਜੁਗਤ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰੋਇਆ ਹੈ।

ਰਸ-

ਰਚਨਾ ਵਿਚਲੀ ਸੁਹਜਾਤਮਕਤਾ ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਆਨੰਦਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਚਨਾ ਦੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਪਾਠਕ ਜਾਂ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਇੱਕ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਸ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਨੌਂ ਰਸਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸਮੇਂ ਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਕਰੁਣਾ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ, ਹਾਸ ਰਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਸ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਸ ਉਸਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਮੀਰੀ ਬਖਸ਼ਦੇ ਹਨ।

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ, ਬੀਰ ਰਸ ਤੇ ਕਰੁਣਾ ਰਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਹੋਰ ਨਿਖਰ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ-

ਦਿਲ ਦੇ ਕਵਾੜ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖੇ ਮੈਂ ਦੇਰ ਤੋਂ
ਤੇਰਾ ਈ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਹੈ ਹੁਣ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਿਲ।¹⁵

ਕਰੁਣਾ ਰਸ-

ਮਾਤਮ, ਜੁਦਾਈ, ਚੀਖ, ਰੁਦਨ, ਸੋਕ, ਜਲਜਲੇ।

ਕਿਸ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆ ਗਏ ਮਹਿਮਾਨ ਦਿਨ ਢਲੇ।¹⁶

ਬੀਰ ਰਸ-

ਜੇ ਨਾ ਲਲਕਾਰ ਉਹ ਅਨੰਦਪੂਰੇ ਉੱਠਦੀ

ਪਾਣੀਆਂ 'ਚ ਉੱਠੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਮਰ ਜਾਂਦੀਆਂ।¹⁷

ਅਲੰਕਾਰ-

ਅਲੰਕਾਰ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਗਹਿਣਾ'। ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਲਈ ਕਈ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ, ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਉਪਮਾ, ਰੂਪਕ ਅਤੇ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਉਪਮਾ ਅਲੰਕਾਰ-

ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਦੂਸਰੀ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਤਹਿਤ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਸ਼ਿਅਰ--

ਗ਼ਲਤ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਦੇ ਪੱਤਰ ਵਾਂਗ ਮੁੜ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ ਮੈਂ।

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਰ 'ਤੇ ਦਸਤਕ ਦੇਣੀ ਭੁੱਲ ਜਾਂ ਅਜੇ।¹⁸

ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖਿੜਨਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵਾਂਗਰਾਂ

ਹਰ ਰੋਜ਼ ਏਹੀ ਸੋਚ ਕੇ ਅੰਗਾਰ ਖਾ ਲਵਾਂ।¹⁹

ਰੂਪਕ ਅਲੰਕਾਰ-

ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ--

ਅੱਥਰੂ ਹਰੇਕ ਬਣਿਆ ਇਕ ਦਗ ਰਿਹਾ ਅੰਗਾਰਾ।

ਹਾਉਕੇ ਤਾਂ ਬਣ ਗਏ ਇਕ ਅੱਗ ਵਰਗਾ ਨਾਹਰਾ।²⁰

ਸਹਿਕ ਰਹੀ ਉੱਡਣ ਦੀ ਚਾਹਤ

ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੇ ਧੁਖਦੇ ਖੰਭਾਂ ਨੂੰ।

ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਦੀ ਬਾਰਸ਼ ਦੇ ਦੇ

ਆਪਣੇ ਨੈਣਾਂ ਦਾ ਜਲ ਦੇ ਦੇ।²¹

ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ -

ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਸਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਤਿਕਥਨੀ ਅਲੰਕਾਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੁਹਜ ਵਿੱਚ ਵਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਅਲੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ;

ਹਿਜ਼ਰਾਂ ਦੇ ਕੋਲਿਆਂ 'ਤੇ ਭੁੱਜਦੇ ਸ਼ਬਾਬ ਦੇਖੇ।

ਆਪਣੀ ਹੀ ਮਹਿਕ ਅੰਦਰ ਸੜਦੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇਖੇ।²²

ਕਿਤੇ ਝੁਲਸ ਨਾ ਦੇਵੇ ਵਿਹੜੇ ਦੀ ਧੁੱਪ ਹੀ

ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਚੰਬੇ ਨੂੰ ਪਰਵਾਜ਼ ਦੇ ਦੇ।²³

ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ-

ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਰਚਨਾਕਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁਹਰਾਓ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਸਵਿੰਦਰ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ--

ਪੀਲੇ ਪੀਲੇ ਪੱਤੇ ਪੀਲਾ ਚੰਨ ਤੇ ਪੀਲੀ ਲਾਸ਼।

ਨੀਲੀ ਨੀਲੀ ਝੀਲ 'ਚ ਕੀ ਕੀ ਤਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।²⁴

ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ-

ਸਾਧਾਰਨ ਭਾਸ਼ਾ ਨਾਲੋਂ ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਖਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਕਲਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਸਦਕਾ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਨਿਖਾਰਨ ਲਈ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਕਲਾਤਮਿਕ ਪੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਿਆ ਹੈ। ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ:

"ਆਮ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਸੰਚਾਰ ਸਾਧਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ

ਕਿਸੇ ਪੈਰਾਮ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਹੈ। ਉਸਦਾ ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਸੁਹਜ ਮੁੱਲ ਕੋਈ

ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਵਿ ਭਾਸ਼ਾ ਸੁਹਜ ਸੰਚਾਲਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ

ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾਈ

ਸੁਹਜ ਅਗਰਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।"²⁵

ਰਸੀਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਸੁਹਜ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇਣ ਲਈ ਸੁਆਦਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ- ਸ਼ਮਲੇ, ਸ਼ਰਗੋਸ਼ੀਆਂ, ਸਰਘੀ, ਸ਼ਬਨਮ, ਮੇਘਲਾ ਸੰਦਲੀ, ਹਮਜੇਲੀ, ਸਾਜਿੰਦੇ, ਲਰਜਿਆ, ਸਿਤਮਗਰ, ਗੁਲਦੇਦੀਆਂ, ਕਲਕਲ, ਮਹਿਰਮ, ਨਗਮਾ, ਜਜ਼ੀਰਾ, ਦੀਦਿਆਂ, ਗੁਫਤਗੂ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਹੋਰਨਾਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਉਲਫ਼ਤ, ਤਨਹਾਈ, ਜਲਜਲੇ, ਨਰਦਾਂ, ਗਰਦਿਸ, ਸੁਦਾਈ, ਸਰਗਮ, ਕੁਹਰਾਮ, ਅੰਜਾਮ, ਪੈਗਾਮ, ਹਿਜ਼ਰਤ, ਤਰਜਮਾ, ਮਸ਼ਰੂਫ਼, ਹਯਾਤ, ਪਰਵਾਜ਼, ਤਸੱਵਰ, ਗ਼ਰੂਰ, ਫ਼ਤੂਰ, ਹਰਫ਼, ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ, ਦਰਗਾਹ, ਇਬਾਦਤ, ਜੁੱਬਿਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਦਿੱਖ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਵਿੱਚ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦਿਆਂ ਕੁੱਝ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-ਟਿਊਬਾਂ, ਕਲੰਡਰ, ਕੈਕਟਸ ਆਦਿ।

ਮਾਨਵੀਕਰਨ-

ਜਦੋਂ ਅਵਚੇਤਨ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੰਵਾਦ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਜੀਵ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਅਨੂਠਾ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਣੀਏਂ ਲੈ ਗਏ ਉਧਾਲ ਕੇ

ਜਦ ਵੀ ਉਮੰਗਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਵੇਰੀਆਂ।²⁶

ਫੋਣੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਪੈਣੀਆਂ

ਸੋਚਦੀ ਮੈਂ ਰੋਤ ਹੁੰਦੀ ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਅਖਵਾਈ ਨਦੀ।²⁷

ਸੰਬੋਧਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਅਤੇ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਅਨੰਦ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ ਤੇ ਸੰਬੋਧਨੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨੋਤਰੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਰਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਥਿਹਾਸ ਦੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ-

ਪੂਰਨਾ ਤੂੰ ਜੋਗ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ।

ਆਤਮਾ ਤੜਪੇਗੀ ਤੇਰੀ ਸੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ।²⁸

ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਬਾਹਾਂ ਉਲਾਰੇ ਬਾਲ ਜੋ

ਪਰਤ ਕੇ ਵੇਖਾਂ ਹੀ ਨਾ ਏਨਾ ਵੀ ਮੈਂ ਗੌਤਮ ਨਹੀਂ।²⁹

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਹਿਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ-

ਜਸਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਪਿੰਗਲ ਅਰੂਜ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਡਾਰਮਲ, ਹਜ਼ਜ ਅਤੇ ਫੇਲੁਨ ਰੁਕਨ ਅਧੀਨ ਬਹਿਰਾਂ ਰਚੀਆਂ ਹਨ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਸਵਿੰਦਰ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਸਮਰੱਥ ਗ਼ਜ਼ਲਕਾਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ ਅਧੀਨ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਘੜੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਹਜਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਬਹੁਤ ਅਮੀਰ ਹਨ। ਉਸਦੀ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਦਾ ਹਰ ਸ਼ਿਅਰ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਲੇ ਅਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ

1. ਡਾ. ਹਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਜਦੀਦ ਪੰਜਾਬੀ ਗ਼ਜ਼ਲ, ਸਰੋਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ, ਪੰਨਾ: 99.
2. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ: ਸੰਪਾਦਕ ਡਾ. ਭੀਮਇੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਨ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਿਵੇਚਨ, ਪੰਨਾ: 112.
3. ਗੁਰਮੀਤ ਕੌਰ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਵਰਿਆਮ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਕਥਾ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਵਚਨ, ਲੋਕਗੀਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ, ਪੰਨਾ: 15.
4. ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀ, ਵਾਦ ਚਿੰਤਨ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 76.
5. ਜਸਵਿੰਦਰ, ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋਅ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 12
6. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 81
7. -ਉਹੀ-, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 20

8. -ਉਹੀ-, ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 49
9. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 48
10. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 29
11. -ਉਹੀ-, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 35
12. -ਉਹੀ-, ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 42
13. -ਉਹੀ-, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 63
14. -ਉਹੀ-, ਅਗਰਬੱਤੀ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 76
15. -ਉਹੀ-, ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 50
16. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 62
17. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 28
18. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 76
19. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 35
20. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 49
21. -ਉਹੀ-, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 73
22. ਡਾ. ਸੁਖਦੇਵ ਸਿੰਘ ਆਧੁਨਿਕ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕਾਵਿ
ਸ਼ਾਸਤਰ, ਪੰਨਾ: 49
23. ਜਸਵਿੰਦਰ, ਕਾਲੇ ਹਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਖ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ
ਭਵਨ ਲੁਧਿਆਣਾ, ਪੰਨਾ: 30
24. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 34
25. -ਉਹੀ-, ਪੰਨਾ: 14
26. -ਉਹੀ-, ਕੱਕੀ ਰੇਤ ਦੇ ਵਰਕੇ, ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, ਪੰਜਾਬੀ ਭਵਨ
ਲੁਧਿਆਣਾ ਪੰਨਾ: 22

Cite this Article-

ਜਗਜੀਤ ਕੌਰ (Jagjit Kaur) & ਡਾ. ਅਮਨਦੀਪ ਕੌਰ (Dr. Amandeep Kaur), ਜਸਵਿੰਦਰ ਦੀਆਂ ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਹਜ ਚੇਤਨਾ (JASWINDER DIYAN GAZLAN VICH SUHAJ CHETNA), ਅਰਮਾਨ (ARMAAN), ISSN: 2583-9446 (O), Volume 3, Issue 3, July-September 2025, Page: 18-24.

Journal URL: www.armaan.org.in

DOI: <https://doi.org/10.64119/armaan.vol.3.issue3.04>



This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

ARMAAN